

EL MÓN RURAL AL LLEVANT DE LA TARRACONENSE DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA

ALEXANDRA CHAVARRÍA ARNAU

(premi per a estudiants de la SCEM 1998)

Al món rural d'arreu de l'Imperi romà es produeixen durant l'antiguitat tardana (segles iv al viii) un seguit de fenòmens que afecten els establiments i les explotacions rurals. Des de finals del segle iii i durant tot el segle iv es pot observar com alguns establiments pateixen destruccions o s'abandonen mentre que altres *uillae* són parcialment o totalment reconstruïdes i embellides amb nous programes decoratius, conjunts termals, etc. Posteriorment, a partir del segle v, es produeixen en alguns d'aquests establiments rurals un seguit de transformacions que tenen com a conseqüència més evident un canvi en el tipus d'activitat que s'havia desenvolupat fins a aquell moment. Les reestructuracions més evidents (tot i que no són les úniques) són aquelles que afecten els espais concebuts com a lloc de residència i recepció, que passen a ser utilitzats per a activitats de caràcter productiu, hàbitats més senzills, com a llocs de culte o com a necròpolis.

Aquestes transformacions han estat tradicionalment relacionades amb la *crisi i decadència* de l'Imperi romà, i fins fa poques dècades eren pocs els estudis que les analitzaven en profunditat i contextualitzaven en un marc temporal i territorial.¹ En els darrers anys aquest tema ha atret l'atenció d'alguns investigadors europeus que han realitzat estudis sobre territoris concrets com el nord de la Gàl·lia,² el nord d'Itàlia,³ el sud-est d'Europa,⁴ o abastant diverses províncies,⁵ però sense que fins al moment s'hagi proposat una interpretació de tipus econòmic, social i cultural per a aquests fenòmens.

L'objectiu d'aquest treball és exposar les principals característiques del món rural al llevant de la Tarraconense durant l'antiguitat tardana fent especial atenció a les transformacions arquitectòniques i funcionals que es documenten als establiments rurals. El meu propòsit es mostrar que aquests fenòmens no són deguts a un procés de decadència econòmica i cultural dels seus propietaris (com s'interpreta habitualment), sinó que són fruit d'un seguit de transformacions de tipus econòmic, social i ideològic que afecten les estructures de l'Imperi romà.

1. Entre aquests pocs treballs cal esmentar els de CAGIANO DE AZEVEDO (1966); G. WEBSTER (1996) i PERCIVAL (1976).
2. VAN OSSEL (1992).
3. Per al nord d'Itàlia destaquen els seminaris organitzats per G. P. Brogiolo i publicats els anys 1995 i 1996.
4. HENNING (1987); NIKOLOV (1994).
5. LEWIT (1991).

ELS ESTABLIMENTS RURALS I L'EXPLOTACIÓ DEL TERRITORI

El nostre àmbit d'estudi s'engloba dins l'antiga província romana Tarraconense, i particularment la seva zona nord-est. Aquest territori està delimitat al nord per la serralada pirinenca i al sud i oest pel riu Ebre. Les característiques del terreny són diverses, i la major part dels establiments rurals documentats es concentren a les planes de l'Empordà, el pla del Gironès, el Maresme, la vall del Llobregat, el Penedès, el camp de Tarragona i els voltants de Lleida. Els mapes de distribució dels jaciments mostren com els establiments se situen en relació amb les principals vies de comunicació, fonamentalment a la costa o als marges fluvials, per tal d'afavorir el transport i comercialització de les seves produccions. Els principals nuclis urbans d'aquest territori són *Tarraco*, *Emporiae*, *Gerunda*, *Iluro*, *Baetulo*, *Barcino*, *Dertosa* i *Ilerda*.

TIPUS D'ESTABLIMENTS RURALS DOCUMENTATS

L'anàlisi dels vestigis arquitectònics i dels materials que es documenten en els diferents jaciments permet diferenciar diversos tipus d'establiments. Aquesta varietat mostra l'existència d'un paisatge rural organitzat a partir d'hàbitats i estructures diverses, tant pel que fa a les seves característiques formals com a la seva funció.

En primer lloc es detecten grans edificis en què destaca la presència d'un sector residencial amb habitacions àmplies, freqüentment articulades al voltant d'un peristil o amb una galeria de façana i decorades amb paviments musius, pintures murals i, de vegades, escultures i mobiliari metàl·lic. Un element característic d'aquestes construccions són els conjunts termals, compostos per diverses estances dotades d'un sistema de calefacció —hipocaust— piscines, etc. Els establiments d'aquests tipus els anomenem *uillae*, tot i que cal fer certes precisions sobre l'ús d'aquest terme. La investigació tradicional tendeix a utilitzar aquest mot de manera àmplia per designar qualsevol estructura documentada en l'àmbit rural sense fer diferències quant a les seves dimensions, nivell de confort o tipus d'habitants que hi residien. Aquesta postura s'ha fonamentat en la imprecisió de les fonts textuais on el terme era utilitzat per definir qualsevol tipus de granja integrada en el sistema econòmic i social del món romà.⁶ Això ha fet que sovint s'acabi identificant com a *uilla* tot jaciment situat en un context rural tot i que es tracti d'estructures aïllades (murs, dipòsits), material de construcció o fins i tot ceràmica dispersa.⁷ Anomenar tots els jaciments amb un mateix vocable equival a negar l'existència d'una multiplicitat d'estructures de característiques i utilitat molt diferents i a provocar una important distorsió en el coneixement de l'organització i estructura del paisatge, dels jaciments i del tipus d'explotació que es duia a terme, així com de la seva interpretació històrica. Per tot això, i seguint l'exemple d'altres investigadors,⁸ utilitzem el terme *uilla* per designar un establiment rural que es caracteritza bàsicament per la presència d'una àrea residencial. Alguns exemples d'aquestes *uillae* són els jaciments de pla de l'Horta o la torre del Bellloc situats a poca distància de *Gerunda*, torre Llauder al costat d'*Iluro*, les estructures excavades a

6. COLLINGWOOD i MILES (1937), p. 113-116; RIVET (1969), p. 176-178.

7. Problema ja denunciat per alguns investigadors als anys cinquanta per HARMAND (1951), p. 155-158, però que es continua repetint amb molta freqüència.

8. CAGIANO DE AZEVEDO (1986), p. 314, distingeix entre *villa* i *fattoria*; FICHES i FAVORY (1994), p. 41, 47 i 48.

Sant Boi, prop de *Barcino*, alguns dels jaciments descoberts al *territorium* de *Tarraco* com els Munts, Cal·lípolis, Centcelles o Paretdegada o les grans *uillae* documentades als marges dels rius Segre i Cinca en el territori de la ciutat d'*Ilerda*, com el Romeral (Albesa), el Regué (Puigvert d'Agramunt) i Fortunatus (Fraga). Algunes estructures d'aquestes característiques també han estat descobertes a major distància dels centres urbans, com a Tossa de Mar on hi ha la *uilla* dels Ametllers. Aquestes *uillae* eren els nuclis o centres de grans o mitjanes explotacions i, a la vegada, constituïen llocs de residència més o menys temporal on el propietari gaudia dels seus moments d'oci.⁹ Amb relació als sectors residencials es documenten estructures adreçades a funcions productives (magatzems, tallers, estables, etc.) i de vegades edificis d'hàbitat més senzills on habitaven els encarregats de l'explotació o els treballadors.

Un segon tipus d'establiment és aquell on és possible diferenciar un sector d'hàbitat dotat d'algun element de confort (mosaics, petits conjunts termals, estucs murals, etc.) i una zona de treball situada a poca distància o fins i tot al mateix edifici que el sector d'hàbitat. Els jaciments de la font del Vilar (Avinyonet de Puigventós), la vall de Maria (Arenys de Mar), can Sans (Sant Andreu de Llavaneres), l'Espelt (Òdena), l'Aiguacuit (Terrassa), can Terrés (la Garriga) o mas dels Frares (Constantí) en són alguns exemples. La principal diferència respecte a la categoria anterior són les seves dimensions —més reduïdes en aquestes estructures— una menor fastuositat respecte als elements decoratius i el fet que sovint combina funcions residencials i activitats productives en un mateix edifici. Evidentment, cal tenir present la possibilitat que el coneixement d'aquests establiments sigui parcial i que la documentació o no dels elements diferenciadors d'aquesta categoria en relació amb l'anterior pugui estar condicionada per múltiples circumstàncies com l'excavació parcial del jaciment, el creixement urbanístic o la seva espoliació en època moderna o ja durant la mateixa antiguitat.

Una tercera categoria la componen la gran majoria de jaciments analitzats: edificis organitzats en diversos àmbits, sense paviments o amb paviments de terra batuda o *opus signinum*, i dotats de dipòsits, *dolia*, i altres elements que permeten relacionar-los amb activitats de caràcter productiu i identificar-los com edificis annexos d'una explotació. Tampoc es pot oblidar la presència en aquest mateix paisatge d'altres possibles tipus d'hàbitat més difícils de detectar com són les estructures en fusta o l'hàbitat en coves, llocs aquests darrers que en algunes zones adquireixen una gran importància durant el període tardà.

Diferenciar aquestes categories en tots els casos pot ser difícil i, en certa manera, subjectiu, però creiem que el marge d'error existent es contraresta amb els avantatges que suposa aquesta jerarquització per a l'anàlisi de l'estructura del paisatge i la seva evolució.

Així mateix, cal tenir en compte l'existència en aquest paisatge de formes agrupades d'hàbitat que, tot i ser poc conegudes i haver acaparat fins al moment poca atenció per part de la investigació, constituïen un component fonamental en l'organització del territori i en la seva transformació

9. Amb un caràcter general per a tota la *pars occidentis* de l'Imperi resulta de gran interès el treball de J. ARCE (1995), on s'analitzen les característiques de les *uillae* i la seva decoració, la ideologia i activitats desenvolupades pels propietaris i altres problemàtiques tractades per les línies d'investigació més actuals. Amb relació a les característiques arquitectòniques de les *uillae* romanes en general cf. CARANDINI (1989).

durant l'antiguitat tardana. En altres províncies de l'Imperi sembla constatar-se un increment en el nombre i importància d'aquestes aglomeracions secundàries a partir del segle IV, creixement que seria paral·lel a la disminució dels establiments rurals.¹⁰ En el territori analitzat —i encara que com ja s'ha dit, l'estudi d'aquestes formes d'hàbitat és, de moment força precari— s'observa el naixement, reocupació o creixement d'algunes importants aglomeracions de població a partir dels segles v-vi com són el roc d'Enclar (Andorra), puig Rom (Roses, Girona), mas Castell (Porqueres, Girona), o el Bovalar (Seròs, Lleida).¹¹ Aquest darrer jaciment es troba ubicat en una zona (sud de Lleida i prop dels rius Segre i Cinca) que destaca per l'existència tant de nombroses *uillae* (el Romeral, el Vilet o Fortunatus, per exemple), residència dels propietaris de grans extensions dedicades a l'explotació agrícola, com d'aglomeracions secundàries. Ambdós tipus d'hàbitat eren possiblement contemporanis amb una ocupació que abasta com a mínim els segles IV, V i fins i tot més enllà, fet que permet plantejar la hipòtesi que aquests poblats constituïssin l'hàbitat dels camperols que treballaven les terres de grans *possessores* residents a les *uillae*.¹²

ORGANITZACIÓ I EXPLOTACIÓ DEL TERRITORI

D'aquest paisatge rural així com del sistema d'administració i explotació del territori ens en parla el *Tractat d'Agricultura* de Palladius Rutilius, autor que cronològicament se situa cap al segle IV o V.¹³ Al seu tractat Palladi dóna un seguit de consells a un gran propietari o al seu encarregat sobre la manera d'administrar el seu domini, controlar els treballadors i sobre les característiques de les residències i els edificis annexos. És, per tant, una font excepcional per a l'estudi del món rural durant l'antiguitat tardana. La documentació arqueològica, les diferents categories que acabem de descriure i el text de Palladi permeten imaginar un paisatge en el qual predominarien estructures destinades a activitats productives (fabricació de vi o oli, tallers de ceràmica o material metal·lúrgic, magatzems, etc.) integrades en una gran propietat¹⁴ o que, a vegades, combinaven un hàbitat senzill i constituïen petites granges dependents o no d'un gran propietari. També existirien edificis dotats d'un sector d'hàbitat de major entitat amb elements de confort o prestigi que correspondrien a les residències temporals dels *possessores* o d'encarregats en qui delegaven el control administratiu de les seves propietats, ja que, en general, es considera que els grans propietaris residien a les ciutats.¹⁵ L'activitat d'aquests individus —funcionariats, membres de la jerarquia eclesiàstica i comerciants, a més de les institucions de l'Església i l'Estat— era indissociable dels centres urbans i difícil-

10. Sobre la importància d'aquestes aglomeracions secundàries en època tardoantiga v. WHITTAKER (1990), VERA (1995), p. 334 i WICKHAM [e. p.].

11. Una síntesi recent sobre aquests jaciments a l'obra *Del romà al romànic* [e. p.].

12. Es tracta de moment d'una hipòtesi difícilment comprovable, ja que en la major part dels casos tant les *uillae* com les aglomeracions es coneixen només per troballes casuals o prospeccions superficials i no han estat objecte d'excavacions intensives que permetin determinar-ne amb precisió l'origen i desenvolupament. La major part de la informació es deu a l'investigador R. Pita Mercé, qui es va dedicar durant diverses dècades a l'estudi d'aquest territori (cf. bibliografia).

13. Sobre els problemes vinculats a la cronologia i destinatari de l'obra de Palladi v. la introducció de R. Martin a l'edició de l'obra de Palladi publicada a *Les Belles Lettres*, l'any 1976, i el treball de FRÉZOUS (1980).

14. Com els que recomana Palladi que un gran propietari ha de tenir dins els seus dominis: *Ferrarii, lignarii, doliorum cupamque factores necessario habendi sunt, ne a labore sollempni rusticos desiderandae urbis auertat* (Palladi, 1,6,3).

15. Sobre aquestes qüestions cal consultar el capítol XX del treball d'A. H. M. JONES, *The Later Roman Empire 284-602. A social economic and administrative survey*, Oxford, p. 770-773, i els articles de D. VERA (v. bibliografia).

ment podien fer-se càrrec de les seves propietats al camp, propietats que, en forma de rendes proporcionaven la major part dels seus ingressos. Aquests *possessores* explotaven els seus territoris a través de subalterns anomenats per les fonts *actores*, *procuratores*, *agri praesules* i mitjançant mà d'obra de tipus heterogeni que combinaria (entre d'altres modalitats) esclaus i assalariats estacionals; o bé els arrendaven de manera més o menys permanent a d'altres individus (*conductores*) encarregats de l'explotació directa del territori o del seu arrendament a petits agricultors anomenats *coloni*.¹⁶ De la mateixa manera que els petits propietaris, aquests *coloni* habitarien en petites granges que combinarien un sector d'hàbitat modest (a vegades inapreciable al registre arqueològic) amb estructures destinades a activitats productives com les que s'han descrit anteriorment dins la segona categoria.

L'estudi de l'evolució del sistema de colonat durant l'època baiximperial, lligat al creixement de les grans propietats, la determinació de l'estatus dels *coloni* i la desaparició o no dels petits propietaris constitueixen la base d'un interessant debat que es desenvolupa des del segle passat i que sembla haver pres una nova força en les últimes dècades.¹⁷ Els principals arguments utilitzats per aquells que consideren que durant l'antiguitat tardana es produeix una reducció en el nombre de petits i mitjans propietaris en benefici de les grans propietats explotades per treballadors dependents, són una sèrie de lleis que apareixen a partir del la tercera dècada del segle iv i que prohibeixen als *coloni* abandonar les terres que estan treballant. Aquestes lleis han estat interpretades com un intent per part del govern de mantenir la producció agrícola en un moment de despoblació rural. Així mateix, la pràctica inexistència de referències a petits agricultors lliures s'interpreta com una prova de la seva extinció. Ara bé, les últimes teories consideren que —malgrat la tendència cap a la concentració de propietats— les referències constants als *coloni* a les fonts jurídiques s'haurien d'interpretar exclusivament en relació amb les reformes del sistema tributari que realitza l'emperador Dioclecià. El nou sistema fiscal només era eficient si s'aconseguia mantenir la població treballant al territori on havia estat censada; en cas contrari, aquests individus deixaven de pagar les seves taxes. Les referències als *coloni* i la voluntat de vincular-los a un territori no devien suposar ni la dependència personal respecte al *dominus* ni la inexistència de petits propietaris. Aquests no devien aparèixer a les lleis perquè, en ser més difícil que abandonessin les seves pròpies terres per tal d'evadir les seves obligacions fiscals, no suposaven cap maldecap per al govern.¹⁸

DIMENSIONS DE LES PROPIETATS

Arqueològicament és impossible reconstituir la grandària de les propietats agrícoles dels establiments rurals i els canvis que s'hi produeixen per poder comprovar si realment es produeix una concentració de dominis durant l'antiguitat tardana. Diferents investigadors han intentat reconsti-

16. Aquestes diferents possibilitats es recullen, per exemple, a les lleis 13,7,25; 20,1,32; 31,86,1,33,1,21; 33,7,12,40,7,40 del *Digest*.

17. Una síntesi d'aquesta discussió a LEWITT (1991), p. 78-83.

18. Les principals línies i arguments en favor d'aquesta teoria són obra de J. M. Carrié, qui ha publicat nombrosos estudis sobre aquest tema (v. l'apartat de bibliografia). Un estat de la qüestió amb les diferents posicions es troba al volum publicat per Lo Cascio l'any 1997.

tuir les dimensions de les propietats en diverses àrees a partir de criteris diferents.¹⁹ S'ha considerat que les dimensions i riquesa dels establiments es correspon directament amb la magnitud del territori que en depèn. Altres investigadors es limiten a fer una divisió entre l'extensió del territori agrícola d'una àrea i el nombre d'establiments documentats per determinar la grandària de cada propietat. Ara bé, aquests criteris són massa simplistes i ignoren la possibilitat d'una multiplicitat de formes de propietat i d'explotació. Tot i que les dimensions i característiques dels edificis són indicatius de la riquesa del propietari i és possible que reflecteixin la grandària de la propietat, no es pot concloure que a construccions més modestes els corresponguin territoris més reduïts, perquè en el cas de propietaris absents o d'individus amb diverses propietats ubicades en indrets diferents aquests dos elements (edifici i territori) no tenen perquè correspondre's. El segon criteri no té present que no totes les estructures que es documenten al territori corresponen a *uillae*, sinó que es pot tractar de construccions vinculades a funcions productives o d'hàbitats de treballadors, i que, per tant, les dimensions de la propietat no es poden calcular a partir d'aquests elements. Un altre mètode utilitzat per calcular l'extensió d'un territori consisteix en l'anàlisi de les instal·lacions productives (magatzems de gra, vi o oli, premses, etc.) i el càlcul de la seva capacitat. Ara bé, són pocs els jaciments que han estat excavats de manera extensiva i en què es coneix en cert detall les instal·lacions productives i, per tant, en els quals es pugui realitzar un càlcul que tingui cert fonament.²⁰ D'altra banda, tampoc és possible determinar si un determinat magatzem o complex industrial constituïa la totalitat d'instal·lacions d'un domini, si aquestes eren utilitzades per diversos propietaris, etc.

TIPUS DE PRODUCCIÓ

L'arqueologia permet determinar, en alguns casos, el tipus de producció en què es basaven els establiments estudiats. El potencial agrícola del llevant de la Tarraconense es fonamentava bàsicament en la producció de vi, en ocasions en la producció oleícola, i en les planes de l'interior el conreu de cereals i arbres fruiters, activitats que es combinaven amb la ramaderia i que han pogut ser documentades mitjançant la troballa de les instal·lacions productives (magatzems, dipòsits, premses), d'eines de treball específiques per a les diferents tasques (peces de teler que evidencien l'existència d'una producció tèxtil vinculada a la ramaderia) o d'estudis zoològics que ens acosten als animals domèstics existents en aquestes granges, a l'activitat ramadera i a la pràctica de la caça.

Sovint és difícil diferenciar si les instal·lacions industrials corresponen a un centre de fabricació de vi o d'oli perquè les premses utilitzades per a ambdós processos eren similars. Alguns elements que permeten distingir les dues indústries són les instal·lacions secundàries: amplis magatzems de *dolia* necessaris per a l'emmagatzematge de vi o dipòsits situats al costat de la premsa necessaris per a la decantació d'oli, elements que, malgrat tot, poden ser fets servir per a ambdues produccions i, per tant, no són determinants per distingir-les. Un element utilitzat per diferenciar

19. Alguns exemples i la seva crítica a LEVEAU, SILLIÈRES i VALLAT (1993), p. 55-61, amb tota la bibliografia.

20. COMPATANGELO (1995).

aquests dos tipus de producció és l'existència o no de *dolia* encastats a terra, tret característic dels magatzems de vi, ja que aquest necessitava fermentar a una temperatura constant. La presència de *dolia defossa* seria, per tant, un índex per mostrar que es tracta d'una instal·lació per a la producció de vi.²¹ Alguns jaciments on han estat descoberts elements que permeten pensar en una indústria possiblement vinícola són la font del Vilar, torre Llauder, can Sentromà (Tiana), Santa Maria de Sales (Viladecans) o la Salut (Sabadell). En alguns casos s'ha pogut comprovar que aquestes instal·lacions productives es desenvolupen de manera extraordinària durant l'antiguitat tardana, especialment a can Sentromà o torre Llauder, si en aquest últim es poden identificar els dipòsits i el magatzem de *dolia* que s'hi instal·len en època tardana com a pertanyents a una indústria d'aquest tipus. Quant a la producció d'oli s'ha documentat amb força seguretat a Vilauba amb una instal·lació que s'ha de datar a partir del segle iv. En altres casos —com a mas del Catxorro (Benifallet), Cal·lípollis (Vila-seca), els Munts, l'Espelt o can Sans— es té constància de l'existència d'algun tipus de centre productiu, ja que s'han descobert contrapesos, bases o altres elements pertanyents a una premsa, però no es determina si produïen oli o vi.

Un altre problema es refereix a la dificultat que hi ha per establir el volum o la importància de la producció d'aquests establiments. Sovint els investigadors parlen d'indústria o factoria, però no sempre es pot parlar d'unes instal·lacions prou importants com per pensar en un centre productiu que mereixi aquesta denominació i cal referir-se a llocs de producció destinats a l'abastament de la mateixa propietat o a un comerç a petita escala.

El mar constituïa també una font de recursos important. Del peix s'obtenien diferents productes, principalment conserves de peix i mol·luscs mitjançant el seu tractament amb sal o vinagre i el *garum* o, segons Ausoni referint-se a la salsa produïda a *Barcino, muria*,²² producte derivat de la fermentació del peix que va continuar sent molt apreciat durant l'antiguitat tardana com semblen evidenciar els testimonis d'Isidor de Sevilla o Gregori de Tours.²³ Instal·lacions utilitzades per la manipulació de peix han estat documentades als jaciments de la Llosa (Cambrils) i la font del Vilar.²⁴

EVOLUCIÓ CRONOLÒGICA DELS ESTABLIMENTS RURALS

Els establiments rurals des dels orígens fins al segle v: la incidència de la crisi del segle iii.

L'origen dels establiments rurals del nord-est de la Tarraconense s'ha de situar, en general, cap al canvi d'era. Aquestes primeres construccions, que algunes vegades se situen en l'emplaçament d'establiments indígenes previs, són generalment petites granges dedicades a activitats agrí-

21. ROSSITER (1978) i (1981).

22. AUSONI, 23, 2. *ueritus displicuisse oleum, quod miseris, munus iterasti, addito etiam Barcinonensis, muriae condimento cumulatius praestisti.*

23. ISIDOR, *Etymologiae*, xx.3, 19,20; GREGORI DE TOURS, *Historia Francorum*, iv, 43.

24. En el cas de La Llosa, tot i la seva ubicació al costat del mar i el fet d'haver-se trobat una sèrie d'instal·lacions (dipòsits i àmbits pavimentats amb *opus signinum*) que semblen indicar aquest tipus d'indústria, sorprenentment no s'han documentat restes ictiològiques que permetin confirmar que es tractava d'una instal·lació dedicada a la producció de salaons (MASSÓ i RAMÓN, 1993). Quant a la Font del Vilar s'han trobat quantitats importants de determinats mol·luscs que podrien evidenciar una indústria dedicada a la conserva d'aquests aliments mitjançant el vinagre, ja que l'establiment era dedicat bàsicament a la producció de vi (CASAS i GENOVER *et alii*, 1995).

coles.²⁵ Al llarg del segle II i durant el segle III aquestes estructures es consoliden, amplien i es pot distingir un sector residencial més destacat, dotat amb freqüència de conjunts termals i sales de recepció decorades amb pintures murals, paviments musius i, en alguns casos, elements de decoració escultòrica o mobiliari metàl·lic. Alguns exemples significatius són els de les *uillae* de pla de l'Horta, torre Llauder, els Ametllers, els Munts, Cal-lípolis o la Llosa.

Entre finals del segle III i la primera meitat del IV es constata l'abandonament d'alguns edificis, així com incendis en alguns sectors d'aquests establiments rurals després dels quals són reocupats i experimenten mutacions importants que afecten la seva estructura i funció primitiva com succeeix a Vilauba (Girona) o els Munts (Altafulla). En d'altres jaciments (com els Ametllers o Cal-lípolis) els arqueòlegs detecten una certa disminució de les instal·lacions dedicades a la producció que, en ocasions, queden parcialment o totalment abandonades i passen a ser utilitzades com a espai funerari. Altres *uillae* segueixen en actiu sense que s'hi documentin canvis rellevants que n'alterin el caràcter com a residència fins, com a mínim, inicis del segle V, i es doten amb nous programes decoratius que n'incrementen el confort i prestigi, com a Adarró (Vilanova i la Geltrú) on es construeix un àmbit amb capçalera poligonal i revestiments de marbre, els Ametllers o la torre del Bell-lloc (Girona), Sant Amanç de Viladés (Rajadell), cal Ros de les Cabres (el Masnou), Paret delgada, Centcelles o Barrugat (Tortosa), edificis amb estances que es pavimenten amb nous mosaics o se'n reformen els conjunts termals.²⁶ Es tracta tanmateix d'obres de caràcter puntual no comparables a les grans inversions que els *possessores* realitzen a les *uillae* de l'interior de la Tarraconense on —de la mateixa manera que en d'altres zones d'*Hispania*— es documenten grans transformacions que impliquen la reconstrucció parcial o total dels edificis residencials que es doten amb costosos programes decoratius. El Romeral (Albesa), Bonay (Balaguer), el Regué (Puigvert d'Agramunt), el Vilet (St. Martí de Riucorb), Vilanova (Torres del Segre), Vila-grassa, Albalate del Cinca o Fortunatus (Fraga) són algunes d'aquestes *uillae* amb un moment de gran expansió datat a finals del segle IV o ja en el V.

Aquest període i les esmentades transformacions (bàsicament abandonaments d'alguns establiments i grans inversions en d'altres) han estat tradicionalment considerats conseqüència de les invasions bàrbares i la crisi que segons la historiografia tradicional van devastar la *pars occidentis* de l'Imperi durant el segle III i les conseqüències de les quals van marcar tot el període tardoantic.²⁷ Aquesta interpretació, marcada pel pes de les fonts textuais, considerava que les invasions haurien provocat la destrucció massiva de petits i mitjans establiments rurals afavorint la creació de grans propietats en les quals mitjans i petits camperols arruïnats treballarien com a agricultors independents. D'altra banda, la destrucció de les ciutats, la inseguretats i la crisi econòmica haurien donat lloc a un important afebliment de la vida urbana i el trasllat de la població al camp, on es desenvoluparia una economia d'autoabastament i autarquia.²⁸ Actualment —i gràcies a l'augment qualitatiu

25. V. sobre aquesta fase OLESTI (1997).

26. Una descripció d'aquestes *uillae*, la seva arquitectura i mosaics a l'obra *Del romà al romànic*.

27. Aquesta problemàtica en relació amb l'estudi dels establiments rurals ha estat analitzada àmpliament a LEWIT (1991).

28. Defensada per investigadors com A. BAILL (1957); M. TARRADELL (1958); J. M. BLÁZQUEZ (1978); o més recentment SANTOS YANGUAS (1986). Per a aquesta qüestió CEPAS (1997), p. 13-27 amb àmplia discussió i bibliografia precedent.

i quantitatiu de la documentació arqueològica— la hipòtesi de la destrucció massiva d'establiments pot ser matisada i s'ha demostrat que en molts dels establiments els elements que es consideraven evidències d'aquelles destruccions (estrats de cendres, troballes de conjunts monetaris tesauritzats i transformacions arquitectòniques) són cronològicament posteriors i no poden relacionar-se amb el fenomen històric de les invasions. Potser una excepció notable seria la gran *uilla* altimperial dels Munts on excavacions molt recents han pogut documentar la destrucció de part del sector residencial de l'edifici provocada per un incendi, i s'ha pogut datar gràcies a material ceràmic i numismàtic en la segona meitat del segle III.²⁹

Una altra línia interpretativa més recent vincula l'embelliment de les *uillae* i l'augment de la seva capacitat productiva a la crisi del segle III i l'abandonament de les ciutats per part de l'aristocràcia urbana. El trasllat de les elits a les seves propietats rurals comportaria una creixent desvinculació i aïllament entre aquests dos medis: les *uillae* esdevindrien autosuficients i les ciutats passarien a dependre gairebé de manera exclusiva de les importacions.³⁰

Tanmateix la documentació arqueològica demostra que els centres urbans continuen en actiu fins, com a mínim, el segle V-vi dC.³¹ Es produeixen transformacions en la fisonomia d'aquestes ciutats, en els càrrecs ocupats per les elits i en els interessos d'aquests individus que deixen d'invertir els seus beneficis en les estructures urbanes, i els orienta cap a la construcció i embelliment d'edificis de culte cristià i cap a les seves pròpies residències urbanes i rurals.³²

D'altra banda, i respecte als canvis en les relacions econòmiques que es devien produir entre camp i ciutat cal tenir en compte que, en molts casos, els propietaris rurals i les elits urbanes eren un mateix grup i que, per tant, és difícil plantejar-se el fet que les *uillae* deixessin d'abastir els centres urbans, ja que ambdós medis eren controlats per les mateixes persones.³³ Les troballes de material ceràmic d'importació (especialment *sigillata* africanes i àmfores) en establiments rurals datables a partir del segle V semblen desmentir igualment aquesta suposada desvinculació, ja que evidentment aquests materials arriben i són redistribuïts des dels centres urbans.³⁴

29. *Del romà al romànic*.

30. Interpretació defensada entre d'altres per Simon KEAY en nombrosos treballs (1981), p. 464; (1988), p. 199-200.

31. Pel que fa a les ciutats del territori analitzat, *Barcino* constitueix el nucli del qual més informació tenim respecte a la seva evolució durant l'antiguitat tardana. Una síntesi on es recullen els resultats de les excavacions més recents a RIPOU [e. p.]. De *Tarraco* el més destacat són els estudis que s'han anat fent en les últimes dècades sobre els materials ceràmics locals i d'importació que evidencien la vitalitat de la ciutat com a port comercial i centre consumidor fins com a mínim el segle VI (v., entre d'altres, TED'A (1989); AQUILUÉ (1992); REMOLÀ (1996), sense oblidar les extraordinàries troballes fetes en relació amb la gran necròpoli tardana del Francolí i que s'han interpretat com a gran basilica martirial i *uilla* suburbana construïts en aquesta època (R. MAR, *et alii*, 1996). Sobre *Gerunda*, *Ilerda* i, especialment *Dertosa*, la informació és més escassa malgrat que alguns estudis tendeixen a confirmar la vitalitat d'aquests centres urbans durant l'antiguitat tardana (NOLLA (1988), p. 95-101; PÉREZ ALMOGUERA (1991), p. 115 i seg.).

32. Amb un caràcter general per a aquest problema cf. LIEBESCHUETZ (1992). Per als problemes generals d'*Hispania*, v. els treballs de J. ARCE (1982), p. 86; (1988), (1993), i GUTIÉRREZ (1996).

33. En paraules de WHITTAKER (1990), «The rural *potentes* were also the urban élite who supplied much of the town's consumption needs» (p. 111). També D. VERA (1983) considera, després d'analitzar una determinada documentació textual, que «questa stessa aristocrazia svolge un ruolo commerciale attivo, ricava dalle sua proprietà ingenti quantitativi di prodotti agricoli che vende nei centri urbani, ed è quindi inevitabilmente interessata e coinvolta nei fenomeni di mercato» (p. 491).

34. Molts dels materials ceràmics importats trobats en els establiments rurals del llevant de la Tarraconense han estat estudiats per R. JÁRREGA (1997), qui considera també que «aquests materials permeten refusar la teoria que propugna una ruptura econòmica entre ciutat i camp al segle V» (p. 538 amb bibliografia).

Possiblement tots aquests canvis s'hagin de veure com a reflex d'una reestructuració general de la propietat i del sistema fiscal que es produeix a partir del segle III i que dóna lloc a una creixent concentració de les propietats que es manifesta arqueològicament en l'abandonament d'alguns establiments rurals i el creixement i enriquiment de les instal·lacions en altres.

ELS ESTABLIMENTS RURALS A PARTIR DEL SEGLE V: TRANSFORMACIONS FUNCIONALS

Des de finals del segle IV i bàsicament a partir del segle V molts dels establiments rurals analitzats pateixen un seguit de transformacions que afecten tant l'antiga estructura dels edificis com les funcions que s'hi havien desenvolupat fins a aquell moment.³⁵ En el territori analitzat es poden distingir bàsicament tres tipus de canvi de funció:³⁶

El primer és la reutilització d'àmbits dedicats originàriament a residència i recepció, com són les habitacions pavimentades amb mosaics o els conjunts termals per dur a terme noves activitats de tipus productiu, canvi d'ús que es manifesta amb la construcció de dipòsits, la instal·lació de recipients per emmagatzemar aliments (*dolia*), la instal·lació de nous paviments impermeables o la construcció de canalitzacions i de nous murs, tot això directament sobre els antics mosaics o les antigues estructures de les habitacions. Alguns dels jaciments del nord-est de la Tarraconense on aquest fenomen s'ha pogut documentar amb més claredat són les *uillae* de Vilauba, torre Llauder, l'Aiguacuit, l'Espelt, can Terrés o els Munts.

El segon és l'aprofitament de part o la totalitat dels edificis com a espai funerari, com s'observa per exemple als jaciments de Vilauba, can Peixau, can Bosch de Basea, l'Aiguacuit, Adarró, la vil·la dels Hospitals (el Morell) o Cal·lípolis. Aquesta reutilització pot tenir un caràcter general (inutilització de les estructures i conversió de l'àrea en necròpolis que es utilitzada durant un lapse temporal ampli) o tractar-se d'un fet puntual que es redueix a un parell de sepultures aïllades. En molts dels jaciments analitzats les sepultures es localitzen en relació amb edificis annexos originalment dedicats a activitats productives (com als Ametllers, can Peixau, Adarró o Cal·lípolis), mentre que la resta d'estructures continua en funcionament. En d'altres les sepultures s'instal·len en estances de l'edifici residencial ja abandonat (a la Llosa o Montfullà, per exemple).

Un tercer fenomen documentat és la conversió de part de les estructures d'un establiment rural en edifici de culte cristià, ja sigui un oratori o una església, fet àmpliament documentat en el territori analitzat però de difícil estudi, ja que sovint els jaciments on es produeix han tingut una evolució continuada fins a l'actualitat i això fa que tant els vestigis romans com del primer edifici de culte es trobin sota estructures més modernes, que en compliquen l'estudi. Tot i que al nord-est de la Tarraconense hi ha un gran nombre d'esglésies, capelles i monestirs en relació amb els quals s'ha detectat l'existència de restes romanes que pertanyen a un establiment rural —Sant Tomàs de Fluvià, Sant Pere de Monfullà, Santa Maria del Bell-lloc (Bell-lloc d'Aro), totes tres a Girona, Sant Cugat de Trajà i Sant Martí de Mata a Mataró o Sant Cebrià a Cabrera de Mar, Santa Maria de Sales a Vila-

35. Tots aquests estan analitzats en detall i amb la bibliografia sobre cada jaciment a CHAVARRÍA (1996) i (1998).

36. Cal tenir en compte que les següents categoritzacions són fruit d'una anàlisi microregional i que l'estudi dels establiments d'altres àrees geogràfiques pot conduir a individualitzar d'altres tipus de transformacions arquitectòniques i funcionals.

decans, Sant Llorenç (Constantí), Mare de Déu del Camí (Cambrils) o les esglésies de Vilagrassa, Torrente del Cinca o Albesa són alguns exemples— en poques ocasions ha estat possible determinar la relació que hi ha entre les estructures romanes i l'edifici de culte.³⁷ Un document arqueològic excepcional és el de l'anomenada *uilla* Fortunatus en el territori d'Ilerda,³⁸ ja que els treballs arqueològics han pogut evidenciar que cap al segle v part de l'edifici residencial (el sector sud-oest) s'utilitza com a oratori que continuarà en ús i serà reformat en diverses ocasions durant els segles posteriors dotant-se amb un baptisteri als peus de la nau.

L'estudi i, fins i tot en alguns casos, la documentació d'aquestes transformacions és sovint difícil a causa d'un seguit de circumstàncies. Amb freqüència el canvi de funció d'aquestes construccions (quan es tracta de la reutilització per dur a terme activitats econòmiques) no implica grans transformacions arquitectòniques sinó reformes puntuals: compartimentació de les estances, repavimentació, canalització, etc., vestigis d'instal·lacions més àmplies que, en reutilitzar estructures prèvies, són difícilment detectables i de forma independent són difícils d'interpretar. Un dels problemes més importants que presenta l'anàlisi d'aquestes transformacions és la manca de referències que permetin situar cronològicament el moment en què es produeixen. Si bé fins a inicis del segle v és possible datar amb relativa seguretat els diferents nivells estratigràfics, a partir d'aquest moment i a causa de la reducció del subministrament monetari es fa més difícil precisar la cronologia dels materials ceràmics importats. Això ha fet que sovint es consideri que a partir del segle v es produeix l'abandonament dels establiments, quan el que realment succeeix és un desconeixement del material característic d'aquest període. També s'ha relacionat l'abandonament dels edificis cap al segle v amb la desaparició de les troballes de material numismàtic. Ara bé, cal tenir present que a partir de finals del segle iv i fonamentalment del v, les emissions de monedes de bronze seran extraordinàriament reduïdes, fet que afecta lògicament les troballes. A partir d'aquest segle es rarifica la circulació de nova moneda i se seguirà utilitzant moneda emesa en segles anteriors, fet que demostra els perills que comporta utilitzar el material numismàtic com a referència cronològica i que la seva absència no implica ni de bon tros l'abandonament dels establiments rurals.³⁹ En el cas de l'aprofitament d'estructures per instal·lar una necròpolis, les sepultures rarament contenen objectes que permetin datar-les i la seva tipologia (tombes fetes amb *tegulae* o lloses) té un període molt ampli d'ús, fet que fa molt complex establir la seva cronologia i la vinculació existent entre la sepultura i l'establiment rural on s'insereix. Una altra dificultat és que molts jaciments es troben sota altres edificis més moderns i són difícils d'analitzar. Aquest problema es fa especialment evident en el cas de la construcció d'una església a partir de l'estructura d'un establiment rural, ja que sovint l'església ha estat objecte de múltiples reconstruccions i és molt difícil conèixer-ne la cronologia inicial i la relació existent amb l'edifici romà del qual es desconeixen les fases finals.

37. Aquestes problemàtiques havien estat objecte d'anàlisi al III Congrés Internacional d'Arqueologia medieval celebrat a Aix-en-Provence (1989) i publicat per Fixot i Zadora-Ri l'any 1994. Un estat de la qüestió recent amb abundant bibliografia a MONFRIN (1998).

38. Una síntesi sobre la investigació duta a terme en aquesta *uilla* amb especial atenció a l'evolució de l'edifici de culte a GODOY (1995), p. 227-237, amb la bibliografia anterior.

39. Sobre els aspectes de circulació monetària amb relació a les *uillae* v. l'estudi de CAMPO (1990) referit a la *uilla* de La Olmeda (Palència).

INTERPRETACIÓ I PRIMERES CONCLUSIONS

L'estudi dels establiments rurals del llevant de la Tarraconense durant l'antiguitat tardana permet constatar que, en contra de les teories tradicionals, aquesta època no constitueix un període de crisi i decadència. El segle IV és una època de continuïtat i força prosperitat econòmica, fet que es pot observar en els edificis residencials que es reestructuren i es doten d'elements que incrementen el seu confort i el prestigi dels propietaris. Més endavant, probablement a partir del segle V, molts establiments rurals són modificats i s'hi duen a terme noves activitats de tipus econòmic, funerari o de culte.

La consideració d'altres províncies permet veure com aquestes transformacions arquitectòniques i canvis de funció no constitueixen un fenomen local, sinó que es documenta de manera força generalitzada arreu de l'Imperi (almenys a la *pars occidentis*) i que, per tant, aquest fenomen forma part d'un procés vinculat a transformacions generals en les estructures de l'Imperi romà.⁴⁰ Els investigadors que han estudiat aquestes transformacions les han interpretades de manera diversa relacionant-les amb l'assentament d'individus bàrbars en els assentaments,⁴¹ amb canvis econòmics derivats de la «crisi del segle III», que haurien comportat una major densitat poblacional al camp, i per tant la necessitat d'augmentar l'espai dedicat a producció,⁴² amb una crisi econòmica i cultural dels propietaris⁴³ o amb canvis en el sistema de vida d'aquests *possessores*, veient en el nou caràcter «rural» dels establiments un precedent dels establiments rurals medievals.⁴⁴

Aquestes interpretacions suposen que els propietaris de les *uillae* continuaven vivint als edificis, fet que és, almenys en moltes ocasions, poc probable, ja que en la major part dels edificis la superfície dedicada a residència s'havia reduït parcialment o totalment, i per tant resulta difícil sostenir la hipòtesi d'una crisi econòmica o canvi cultural dels propietaris o reducció del seu poder adquisitiu, per raó que possiblement aquests individus no devien estar instal·lats en aquests edificis. Més que parlar de canvis en el sistema de vida dels antics habitants cal pensar —com ja intueix J. Percival—⁴⁵ en un trasllat a altres tipus d'hàbitats i de l'aprofitament de les antigues residències per a les noves funcions que hem analitzat.

El perquè d'aquests fenòmens creiem que s'ha de relacionar amb canvis en el sistema de la propietat i l'explotació agrària, i concretament amb una acumulació de propietats en mans de determinats propietaris laics o eclesiàstics, concentració ben testimoniada en els documents textuais i que es convertirà en una de les característiques essencials de la propietat rural de l'antiguitat tar-

40. Cf. fonamentalment per a la *pars occidentis* (i principalment *Gallia* i *Britannia*) amb un caràcter general PERCIVAL (1976) (capítols 8 i 9) i PERCIVAL (1992). També abastant diverses províncies de la zona occidental de l'Imperi, LEWIT (1991). Per al nord de la *Gallia*, VAN OSSEL (1992); l'evolució i transformacions d'algunes *uillae* a *Britannia* es tracten a BRANIGAN (1976), p. 93-108, i WEBSTER (1969), un dels primers investigadors a analitzar aquests fenòmens.

41. WEBSTER (1969), p. 235-236, interpretació que creiem que no pot ser aplicada a la Tarraconense, ja que mai va tenir una presència «bàrbara» suficientment important com perquè pugui explicar unes transformacions que es documenten en un volum tan important d'establiments. Sobre la penetració i assentament visgot a la Península cf. RIPOLL (1998), amb la bibliografia precedent.

42. GORGES (1979), p. 49.

43. CLARIANA i PREVOSTI (1994), p. 125.

44. JÁRREGA (1997), p. 537.

45. PERCIVAL (1976), p. 180.

dana.⁴⁶ Aquesta acumulació de propietats amb els seus corresponents edificis per part d'alguns *possessores* faria que aquelles estructures que una vegada havien servit com a residència dels seus propietaris i centres administratius del domini deixessin d'exercir aquesta funció —ja que ara un mateix propietari posseïa diferents d'aquestes *uillae*— i fossin aprofitades per dur-hi a terme altres activitats vinculades a l'explotació de la propietat o als seus treballadors: petits o grans centres de producció, tallers, magatzems, estables, hàbitats de camperols o obrers d'aquestes indústries —fet que explicaria l'ocupació residual dels hàbitats que es detecta en molts jaciments— espai funerari o edifici de culte, ja fossin oratoris privats o esglésies obertes a la població rural.

Tanmateix no s'ha d'oblidar que gran part dels jaciments que coneixem són aquells que foren abandonats en un cert moment i que algunes estructures van mantenir la seva funció original com a residències i centres d'explotació o administració de les propietats,⁴⁷ funció que s'ha mantingut pràcticament fins als nostres dies com evidencien les superposicions entre *uillae* romanes i masies encara en peu com les del Mas de Dalt (Canapost, Girona), el palau de Foixà (Maçanet), can Sentromà (Tiana), cal Ros de les Cabres (el Masnou), ca l'Alemaný (Badalona), Paret del gada (la Selva del Camp) per citar alguns dels moltíssims exemples existents. En altres ocasions les *uillae* es convertiren en pols d'atracció de la població rural dispersa donant origen a aglomeracions d'hàbitat medievals i es troben en l'actualitat sota nuclis d'hàbitat més amplis. A vegades foren les esglésies construïdes per propietaris laics o per la mateixa Església en les seves propietats l'element que va actuar com a aglutinador de població, ja que aquests edificis anaren adquirint una sèrie de facultats que les convertiren en referència obligatòria dels camperols modificant progressivament les seves formes d'hàbitat i les seves estructures econòmiques i socials, i donaren lloc a noves formes d'estructuració, administració i explotació del territori, que afavoriren el pas al sistema característic medieval.⁴⁸

BIBLIOGRAFIA

- AQUILUÉ, X. (1992). «Comentaris entorn a la presència de les ceràmiques de producció africana a Tàrraco». A: *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, p. 25-33.
- ARCE, J. (1978). «La crisis del s. III d.C. en Hispania y las invasiones bárbaras». *Hispania Antiqua*, 8, p. 257-279 (= *España entre el Mundo Antiguo y el Mundo Medieval*, Madrid, 1988, p. 53-67, versió que jo he utilitzat).
- (1982). *El último siglo de la España romana (284-409)*. Madrid.
- (1988). «Epigrafía de la Hispania tardorromana de Diocleciano a Teodosio: problemas de Historia y de Cultura». A. DONATI [ed.]. *La Terza età dell'Epigrafia*. Bolonya, p. 211-227.
- (1993). «La ciudad en la España tardorromana ¿continuidad o discontinuidad?». A: *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (s. II y III d. C.)*. Madrid: Casa de Velázquez (CSIC), p. 177-184.

46. L'estudi de les característiques generals de la propietat tardoantiga ha estat analitzat magistralment per D. VERA (v. bibliografia).

47. Sobre el paper de les *uillae* tardanes com a centres administratius de les propietats v. WICKHAM (1989) i, en general, els treballs de J. DURLIAT.

48. Per a l'estudi de l'origen i evolució de la xarxa parroquial i la seva vinculació amb la transformació del territori en època tardoantiga, v. els articles de FOURNIER (1982) i PIETRI (1986).

- ARCE, J. (1995). «*Otium et negotium: the great estates, 4th-7th century*». A: L. WEBSTER; M. BROWN [ed.]. *The Trasformation of the Roman World AD 400-900*. Londres: TRW, p. 19-32.
- BALL, A. (1957). «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III». *Cuadernos de Trabajo de la Escuela de Historia y Arqueología de Roma*, 9, p. 97-143.
- (1973). «Los mosaicos romanos de Vilet y Vilagrassa (Lérida)». *XII Congreso Nacional Arqueología*. Jaén, p. 723-734.
- (1987). «La villa romana de Pacs (Penedés, Barcelona)». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*. Valladolid, p. 181-189.
- BARRAL, X. (1978). *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana (Barcelone et ses environs)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- BARRASSETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J. M. (1994). *La villa romana de l'Aiguacuit, Vallès Occidental*. Barcelona.
- BERGES, M. (1969-70). «Informe sobre Els Munts». *Boletín Arqueológico*, época IV, 4, p. 140-150.
- (1977). «Nuevo informe sobre Els Munts», *Estudis Altafullencs*, 1, p. 27-47.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1978). «La crisis del siglo III en Hispania y Mauritania Tingitania». *Economía de la Hispania romana*, Bilbao, p. 461-483.
- BONNET, C. (1994). «Les églises rurales de la région de Genève: origines, développement architectural et environnement». M. FIXOT i E. ZADORA-RIO. *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales: actes du IIIe congrès international d'archéologie médiévale, (Aix en Provence, 1989)*, 46, París, p. 22-26.
- BRANIGAN, K. (1976). *The Roman Villa in South West England*, Bradford-on-Avon.
- BROGIOLO, G. P. [ed.] (1994). *Edilizia residenziale tra V e VII secolo, IV Seminario sul tardoantico e sull'altomedioevo in Italia centrosettentrionale*. Documenti di Archeologia, 4, Società Archeologica Padana, Mantua.
- (1996). «La fine delle ville romane: trasformazioni nelle campagne tra tarda antichità e alto medioevo». *I Convegno Archeologico del Garda*, «Documenti di Archeologia», 11. Mantua: Società Archeologica Padana.
- CAGIANO DE AZEVEDO, M. (1966). «Ville rustiche tardoantiche e installazioni agricole altomedievali». *XIII Settimane di Studio nel Centro Italiano di Studio sull'Alto Medioevo*, Espoleto, p. 663-694 (= *Casa, città e campagna nel tardoantico e nell'alto medioevo*, 1986, p. 313-348, versió que aquí s'ha utilitzat).
- CAMPO, M. (1990). *Las monedas de la villa romana de La Olmeda*. Palència.
- CARANDINI, A. (1989). «La villa romana e la piantagione schiavistica». *Storia di Roma. Caratteri e Morfologie*, vol. IV, Torí, p. 101-192.
- CARRIÉ, J. M. (1982). «Le colonat du Bas-Empire un mythe historiographique?». *Opus*, 1.2, p. 351-370.
- (1983). «Un roman des origines: les généalogies du colonat du Bas Empire». *Opus*, 2, p. 205-251.

- CARRIÉ, J. M. (1997). «*Colonato del Basso Impero: la resistenza del mito*». E. LO CASCIO [ed.]. *Terre, proprietari e contadini dell'impero romano. Dall'affitto agrario al colonato tardoantico*. Roma, p. 75-150.
- CASAS I GENOVER, J., [et al.] (1995). *La vil·la romana de La Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)*. «Estudis Arqueològics, 2». Girona.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. (1996). «Excavacions a la vil·la romana de Vilauba: l'ala oest (Camós, Pla de l'Estany)». *III Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona (Santa Coloma de Farners, 1996)*, p. 205-213.
- CEPAS PALANCA, A. (1997). *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*. Madrid: Anejos de AEspA xvii, CSIC.
- CLARIANA, J. F.; PREVOSTI, M. (1994). «Un exemple de ruralització a l'antiguitat tardana: La vil·la de Torre Llauder». *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, (Maó, 1988)*. Barcelona, p. 117-126.
- COLLINGWOOD, R.G.; MYRES, J.N. (1937, 2a ed.). *Roman Britain and the English Settlements*. Oxford.
- COMPATANGELO, R. (1995). «Prospection archéologique et domaine: modèles historiques et réalités de terrain». *Du latifundium au latifondo. Un héritage de Rome, une création médiévale ou moderne?, Actes de la Table ronde internationale du CNRS organisée à l'Université Michel de Montaigne - Bordeaux III les 17-19 décembre 1992*. París, p. 45-65.
- CUYÀS, J. M. (1977). *Història de Badalona. Badalona romana i visigòtica*. Vol. III. Badalona.
- CHAVARRÍA, A. (1996). «Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la *Tarraconensis* durante la antigüedad tardía». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*. Barcelona, p. 165-202.
- (1998). «Els establiments rurals del llevant de la Tarraconense durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Girona, p. 9-30.
- Del romà al romànic. Art i història de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Fundació Enciclopèdia Catalana (en premsa).
- DURLIAT, J. (1995). «Les Nobles et l'impôt du IVe au VIe siècle». F. VALLET; M. KAZANSKI. *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. París: Association française d'Archéologie Mérovingienne et la société des amis du Musée des Antiquités Nationales, p. 15-22.
- FICHES, J. L.; FAVORY, F. [ed.] (1994). *Les campagnes de la France Méditerranéenne dans l'Antiquité et le Haut Moyen Age. Etudes Microregionales*. París.
- FIXOT, M.; ZADORA-RIO, E. (1994). *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales, Actes du IIIe congrès international d'archéologie médiévale (Aix-en-Provence 1989)*. París: DAF 46.
- FOURNIER, G. (1982). «La mise en place du cadre paroissial et l'évolution du peuplement». *XXVIII Settimane di Studio nel Centro Italiano di Studio sull'Alto Medioevo*. Espoleto, p. 495-534.
- FRÉZOULS, E. (1980). «La vie rurale au Bas-Empire d'après l'oeuvre de Palladius». *Ktéma*, 5, p. 193-210.

- GORGES, J. G. (1979). *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*. París.
- GODOY, C. (1995). *Arqueologia y liturgia. Iglesias hispánicas (s. IV-VIII)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- GUTIÉRREZ, S. (1996). «Le città della Spagna tra romanità e islamismo». G. P. BROGILO [ed.]. *Early Medieval Towns in the Western Mediterranean, Ravello 1994*. «Documenti di Archeologia, 10». Società Archeologica Padana, p. 55-66.
- HARMAND, J. (1951). «Sur le valeur archéologique du mot villa». *Revue Archeologique*, xxxviii. París, p. 155-158.
- HENNING, J. (1987). *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jabrtausends*. Schriften zur Ur-und Frühgeschichte. Akademie der Wissenschaften der DDR, 42, Berlin.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (1997). «El poblamiento rural en el este de la Tarraconense en época Teodosiana». *Congreso Internacional La Hispania de Teodosio*. Vol. 2, p. 533-542.
- JONES, A. H. M. (1964). *The Later Roman Empire 284-602. A social economic and administrative survey*. 2 vols. Oxford.
- KEAY, S. J. (1981). «The *Conventus Tarraconensis* in the Third Century A.D.: Crisis or Change?». A: KING, A. i HENIG, M. *The Roman West in the Third Century*. Oxford: BAR, I.S., 109, p. 451-486.
- (1988). *Hispania Romana*, Barcelona.
- (1991). «The Ager Tarraconensis in the Late Empire: a model for the economic relationship of town and country in eastern Spain». G. BAKER i J. LLOYD, *Roman Landscapes: archaeological Survey in the Mediterranean Region*. Archaeological Monographs of the British School at Rome, 2, p. 79-87.
- LEVEAU, Ph.; SILLIÈRES, P.; VALLAT, J. P. (1993). *Campagnes de la Méditerranée romaine*. París.
- LEWIS, T. (1991). *Agricultural Production in the Roman Economy A.D. 200-400*. BAR, I. S., 568, Oxford.
- LIEBESCHUETZ, W. (1992). «The End of the ancient City», A: J. RICH [ed.]. *The City in Late Antiquity*, Londres, p. 1-49.
- LO CASCIO, E. (1997). *Terre, proprietari e contadini dell'impero romano. Dall'affitto agrario al colonato tardoantico*. Roma.
- MACIAS, J. M.; Tuset, F. (1996). «Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vilaseca, Tarragonès)». *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, p. 113-121.
- MAR, R., [et al.] (1996). «El conjunto paleocristiano del Francolí en Tarragona. Nuevas aportaciones». *Antiquité Tardive*, 4, p. 320-324.
- MARTIN, R. [ed.] (1976). *Palladius. Traité d'Agriculture, livres I-II*, «Les Belles Lettres», París.
- MASSÓ, J. i RAMÓN, E. (1993). «La vil·la romana de la Llosa». *Revista Cambrils*, núm. 150, p. 357-373.

- MONFRIN, F. (1998). «La chritianisation de l'espace et du temps. L'établissement matériel de l'Église aux ve et vie siècles». *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, tom III, *Les églises d'orient et d'occident*, L. PIETRI (dir.). París, p. 959-1014.
- NIKOLOV, D. (1994). «Einige bemerkungen zu den ländlichen Siedlungen der Spätantike in Thrakien und Niedermosien», A: H. BENDER i H. WOLFF. *Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des römischen Reiches. Vorträge eines Internationalen Kolloquiums (16-19 April, 1991)*. Passauer Universitäts Schriften zur Archäologie, p. 505-509.
- NOLLA, J. M. (1988). «Gerunda: dels orígens a la fi del món antic». *Fonaments*, 7, p. 69-108.
- NOLLA, J. M. i CASAS, J. (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona*. Girona.
- OLESTI VILA, O. (1997). «El origen de las *uillae* romanas en Cataluña». *Archivo Español de Arqueología*, 70, p. 71-90.
- PERCIVAL, J. (1976). *The Roman Villa*, Londres, 1976.
- (1992). «The fifth-century villa: new life or death postponed?». A: J. DRINKWATER i H. ELTON [ed.]. *Fifth century Gaul: a crisis of identity?* Cambridge, p. 156-166.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (1991). *Lleida romana*. Lleida.
- PIETRI, CH. (1986). «Chiesa e comunità locali nell'Occidente cristiano (iv-vi dC): l'esempio della Gallia». *Società Romana e Impero Tardoantico*, vol. III, p. 761-796.
- PITA MERCÉ, R. (1967). «La localización de yacimientos romanos en el Valle Medio del Ebro». *Caesaraugusta*, núm. 29-30, p. 157-177.
- (1969). «Mosaicos romanos tardíos en las comarcas del Segre y Cinca». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*. Valladolid, p. 31-64.
- (1973). *Lérida paleocristiana*. Lleida.
- REMOLÀ VALLVERDÚ, J. A. (1996). *El comerç marítim durant el tardo-imperi: el cas de Tàrraco a través de les àmfores*. Tesi doctoral microfitxada. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- RIBAS, M. (1975). *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*. Mataró.
- RIPOLL, G. (1998). «The arrival of the visigoths in Hispania: population problems and the process of acculturation». W. POHL i H. REIMITZ [ed.]. *Strategies of Distinction. The construction of Ethnic Communities, 300-800*, Brill, Leiden-Boston-Köln, p. 153-187.
- RIPOLL E. [e. p.]: «La transformación de la ciudad de Barcino durante la Antigüedad tardía». *Guia Catàleg del Museu d'Història de la ciutat de Barcelona*. Barcelona.
- RIVET, A. L. F. [ed.] (1969). *The Roman Villa in Britain*, Londres.
- ROSSITER, J. J. (1978). *Roman farm buildings in Italy*. Oxford: BAR, I.S, 52.
- (1981). «Wine and Oil processing at Roman Farms in Italy». *Phoenix*, xxxv. 1, p. 345-361.
- ROURE, A. [et al.] (1988). *La vil·la romana de Vilauba*. «Monografies Arqueològiques, VII». Girona.
- SANTOS YANGUAS, N. (1986): «Las invasiones germanas del siglo III en Hispania. Estado de la cuestión». *Memorias de Historia Antigua*, 6, p. 151-175.

- TARRADELL, M. (1958). «La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales». *Actas del I Congreso Español de Estudios clásicos (Madrid, 1956)*. Madrid, p. 263-275.
- TED'A (Taller-Escola d'Arqueologia) (1989). *Un abocador del segle V dC en el Fòrum Provincial de Tàrraco*. «Memòries d'Excavació, 2». Tarragona.
- VAN OSSEL, P. (1992). *Etablissements ruraux de l'Antiquité tardive dans le nord de la Gaule*. Paris.
- VERA, D. (1983). «Strutture agrarie e strutture patrimoniali nella tarda antichità: l'aristocrazia romana fra agricoltura e commercio». *Opus*, fasc. 2, p. 489-533.
- (1986). «Forme e funzione della rendita fondiaria nella tarda antichità». *Società Romana e Impero Tardoantico*. Roma-Bari, p. 367-447.
- (1995). «Dalla "villa perfecta" alla villa di Palladio: sulle trasformazioni del sistema agrario in Italia fra principato e dominato». *Athenaeum*, 83.1, p. 189-212 i 83.2, 331-356.
- WEBSTER, G. (1969). «The Future of Villa Studies», A: A. L. F. RIVET, *The Roman Villa in Britain*. Londres, p. 217-249.
- WHITTAKER, C. R. (1990). «The consumer city revisited: the *uicus* and the city». *Journal of Roman Archaeology*, 3, p. 110-118.
- WICKHAM, C. (1989). «La otra transición: del mundo antiguo al feudalismo». *Studia Histórica Historia Medieval*, VII, p. 7-35.
- WICKHAM, C. [e. p.]. «Un pas vers le Moyen Âge? Permanences et mutations». *Colloque AGER IV. Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité. Habitat et peuplement aux IV et Ve siècles (Montpellier, 1998)*.